

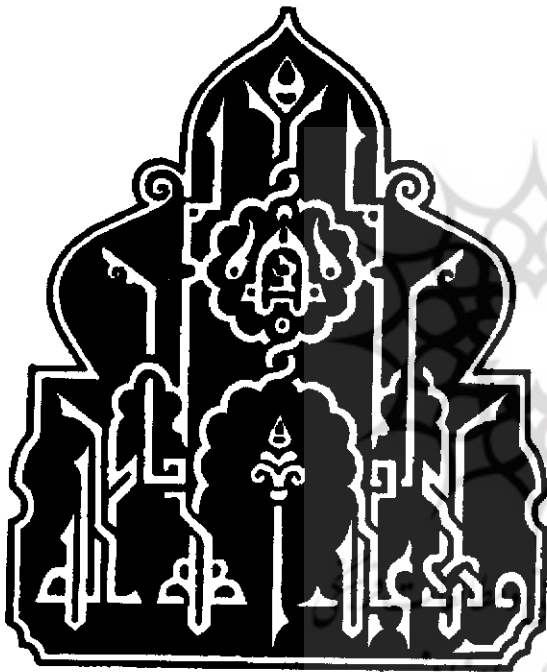
ابوبکر خلّال و رساله‌ او در رد بجم بن صفوان ترمذی

• محمدکاظم رحمتی

اشاره: یکی از مهم‌ترین عالمان حنبلی و تدوین‌کننده‌آرا و عقاید اهل حدیث، ابوبکر احمدبن محمدبن هارون مشهور به خلّال (متوفی ۳۱۱ هـ/۹۲۳ م) است. از آثار بسیار مهم او کتابی به نام السنه، علاوه بر آن که اثری مشهور در شناخت و تکوین عقاید اهل حدیث است، حاوی متن نامه و فتوایی از عالمان حنبلی عراق در رد و نقد عده‌ای از پیروان بجم بن صفوان ترمذی در طبرستان است. نوشته حاضر ضمن گزارشی از احوال و آثار خلّال، بررسی درباره‌ این نامه و محتوی آن نیز است.

هنری لائوست و جرج مقدیسی است.^۱ بخش اعظمی از رساله‌ها و آثار مهم اهل حدیث نیز در سالیان اخیر، به چاپ رسیده است که از جمله این آثار به کتاب مهم السنه تألیف ابوبکر احمد بن محمد بن هارون مشهور به ابوبکر خلّال (متوفی ۳۱۱ هـ/۹۲۳ م) می‌توان اشاره کرد.^۲ کهن‌ترین گزارش درباره‌ ابوبکر خلّال ظاهراً گزارش احمد بن علی مشهور به خطیب بغدادی (متوفی ۴۶۵ هـ) است که بخشی از آن به نقل از عالم نامور حنبلی ابویعلی فراء (متوفی ۴۵۸ هـ/۱۰۶۶ م) است که خطیب در انتهای گزارش خود تصریح کرده و تاریخ وفات ابوبکر خلّال را از قول ابویعلی نقل کرده است (و قال لی ابویعلی ابن فراء). پس از خطیب، گفته‌های ابوالحسین محمدبن ابی یعلی فراء (متوفی ۵۲۶ هـ)، دومین گزارش در باب خلّال است.^۳ با وجود اهمیت خلّال در سنت اهل حدیث، اطلاعات تاریخی درباره‌ او اندک است که این مشکل

در میان مذاهب مختلف کلامی، اهل حدیث با وجود اهمیت و نقش فراوانی که در تاریخ و فرهنگ اسلامی داشته‌اند، چندان مورد توجه نبوده‌اند و اثر جامع و درخور ذکری که به بررسی این گروه که علاوه بر عالمان حنبلی، در میان عالمان شافعی و حنفی نیز پیروانی از جهت کلامی داشته‌اند، نوشته نشده است.^۴ بخشی از این اشکال به در دسترس نبودن منابع فکری این جریان باز می‌گردد که محققان را در تحقیق درباره‌ این نحله به بهره‌گیری از آثار مخالفان یا حتی تألیفات عالمان ضد حنبلی سوق داده است. با این حال روند چاپ متون اولیه و اصلی اهل حدیث این امکان را برای محققان فراهم کرده است تا در برخی از داوری‌های رایج درباره‌ اهل حدیث، چون رویکرد ضد کلامی و تصوف اهل حدیث، تجدید نظرهای جدی ارائه دهند.^۵ بیشترین تلاش در تغییر رویکرد پیشین نسبت به اهل حدیث، تحقیقات فراوان

در اصل به شیوه عالمان حنبلی در تألیفات کتاب های تراجم و طبقات الحنابله باز می گردد که توجه چندانی به ذکر جزئیات تاریخی نداشتند، در حالی که به نقل آرا و سخنان عالمان اهل حدیث در نقد و رد مخالفان خود پرداخته بودند. عمده آگاهی های ما درباره ابوبکر خلال گفته های وی در کتاب الطبقات تألیف اوست که در آن به تفصیل فهرست شاگردان احمد بن حنبل (متوفی ۲۴۱ هـ/ ۸۵۵ م) را که خود دیده بود، ذکر کرده است.^۶ علت توجه خلال به شاگردان احمد بن حنبل نیز دلیل خاصی دارد. شاگردان احمد بن حنبل مجموعه های مهمی از پاسخ ها و سخنان احمد بن حنبل را با عنوان المسائل تألیف کرده اند که متأسفانه به نظر نمی رسد متنی از آنها باقی مانده باشد. اهمیت و نقش محوری ابوبکر خلال در تدوین و گردآوری مجموعه های مختلف این است که خلال به منظور تهیه این آثار و سماع از مؤلفان آنها به اغلب مناطقی که شاگردان صاحب مسائل احمد بن حنبل اقامت داشته اند، سفر کرده است. ابوبکر خلال بخش مهمی از این آثار را در کتاب مفصل و مهم خود الجامع لعلوم احمد گردآوری کرده است. خطیب بغدادی در اشاره به این کتاب می نویسد: «و کان [هو یعنی ابوبکر الخلال] ممن صرف عنایتة الی الجمع لعلوم احمد بن حنبل و طلبها عالیة و نازلة، و صتفتها کتاباً»^۷

بر خلاف آنچه که تا به حال گمان می شده است، جریان اهل حدیث نیز حرکتی کاملاً یکپارچه نبوده و انشاقات و جریان های مختلفی در میان آنها وجود داشته است و براساس شیوخ برجسته حنبلی، این جریان ها تفکیک پذیر است. خلال بیشترین تأثیر خود را از ابوبکر احمد بن محمد بن عبدالعزیز مروذی (متوفی ۲۷۵ هـ/ ۸۸۹ م) مؤلف کتاب الورع و یکی از مهم ترین شاگردان احمد بن حنبل گرفته است.^۸

هنری لا توست در اشاره به اهمیت کتاب الجامع می نویسد: «از آثار ادبی، عقیدتی و کلامی ابوبکر خلال که امروزه اغلب آنها موجود نیستند، آنچه که باقی مانده، اهمیت بسیار فراوانی دارند. سواى آن آثار، خلال مؤلف کتاب الجامع است که نخستین اثر مفصل در میان حنابله است. در این کتاب وی، تمام پاسخ ها (المسائل) امام احمد بن حنبل که پیش از او در مجموعه های خاصی تدوین شده بود، گردآوری و تنظیم نمود. این اثر حجیم

که در دو بیست جزء بوده تا قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی موجود بود چرا که ابن تیمیة و ابن قیم به فراوانی از آن بهره جسته اند. تا مدت های مدیدی که گمان آن بود که کتاب الجامع مفقود شده است، اما بخش مهمی از آن در نسخه ای خطی در کتابخانه بریتیش میوزیوم باقی مانده است که من از آن تحلیل مختصری در جشن نامه لوئیس ماسینیون (ج ۳، ص ۱۷-۲۲) با عنوان عقاید اولیه حنابله آورده ام».^۹

اثر مورد اشاره لا توست که عنوان آن در تنها نسخه ای که تا به حال از آن یافت شده (Br. Mus.Or. 2675)، «المسند من مسائل أبی عبداللہ احمد بن محمد بن حنبل رضی اللہ عنہ» آمده و خانم عطیة الزهرانی (ریاض: دارالرایه، ۱۴۱۰ هـ/ ۱۹۸۹ م) آن را با عنوان السنه به چاپ رسانده است. برخلاف نظر محقق کتاب، نام صحیح آن، همان گونه که لا توست نظر داده، همان الجامع

از پیروان جهم بن صفوان ترمذی است.^{۱۳} خلال در مسجد جامع طرسوس به سال ۲۹۲ بعد از ذکر احادیثی در معنی مقام محمود البته با معنی و تفسیر تشبیهی این آیه، با گروهی از پیروان جهم بن صفوان ترمذی مواجه می‌شود که تفسیر تشبیهی آیه را رد کرده‌اند. خلال برای تأیید موضع خود به مشایخ اهل حدیث در بغداد نامه می‌نویسد و شرح ماجرا را برای آنها می‌نگارد و در پاسخ جواب مفصلی از مشایخ اهل حدیث بغداد دریافت می‌کند که متن کامل آن را در کتاب السنه (الجامع) آورده است (ج ۱، ص ۲۲۴-۲۶۶). مؤلف نامه در تأیید موضع خود در تفسیر مقام محمود در آیه، به اقوال مختلف مشایخ اهل حدیث استناد کرده است. بخش اعظمی از این نامه، احادیثی از ابوبکر مروذی (متوفی ۲۷۵ هـ) است (ج ۱، ص ۲۴۵-۲۶۴) که خلال بعد از اتمام نامه به این نکته تصریح دارد این احادیث را از مروذی اخذ کرده است. همچنین از عبارت پایانی خلال به روشنی می‌توان دریافت که این نزاع سال‌ها قبل وجود داشته و خلال خود کسی بوده که فتواهای عالمان اهل حدیث را درباره این موضوع جمع‌آوری کرده است. خلال اشاره کرده که در بغداد و در زمان حیات استادش ابوبکر مروذی از طریق او توانسته بود تا دست خط محمد بن عبیدالله بن منادی را اخذ کند (ج ۱، ص ۲۶۶).

پی‌نوشت‌ها:

۱. از عالمان شافعی که از حیث کلامی تفکری تقریباً با اهل حدیث داشته می‌توانیم به عالم نامور خراسانی ابوعثمان اسماعیل بن عبدالرحمن صابونی (متوفی ۴۴۹) اشاره کرد که اثر مهمی به نام عقیده السلف اصحاب الحدیث از او باقی مانده و به چاپ نیز رسیده است. (تحقیق بدر بن عبدالله بن بدر، مدینه ۱۴۱۵). درباره شرح حال این عالم شافعی نیز بنگرید به المنتخب من السیاق، ص ۱۷۶-۱۸۱.

همچنین همان‌گونه که ایمن فؤاد السید نیز به خوبی اشاره کرده، اکثر عالمان شافعی یمن، حنبلی بوده‌اند (تاریخ المذاهب الدینیة فی بلاد الیمن حتی نهاية القرن السادس الهجری قاهره، ۱۴۰۸، ص ۵۹). مشهورترین این فقیهان یحیی بن ابی الخیر عمرانی (متوفی ۵۵۸ هـ/۱۱۶۲ م) است که در کتاب مهمی به نام الانتصار فی الرد

لعلوم احمد است. دلایلی که بر این ادعا می‌توان ارائه کرد چنین است: نخست عنوان کتاب که در نسخه آمده که از قضا نسخه کهنی است و در حضور جمعی از عالمان به نام اهل حدیث در سال‌های ۵۶۰-۵۷۷ هـ سماع شده است. دلیل مهم‌تر درباره نام متن چاپ شده، گفته خود خلال در بخشی از کتاب و بحث مفصل خلال در معنی مقام محمود در آیه «عسی أن یبعثک ربک مقاماً محموداً» (اسراء، آیه ۷۹) است. خلال در بخشی از این بحث مفصل خود می‌نویسد: «قال أبو بکر الخلال قرأت کتاب السنه بطرسوس مرات فی المسجد الجامع و غیره سنین، فلما کان فی سنة اثنین و تسعین (۲۹۲ هـ) قرأته مسجد الجامع و قرأت فیہ ذکر المقام المحمود فبلغنی أن قوماً ممن طرد الی الطرسوس من أصحاب الترمذی المبتدع أنکروه...» (ج ۱، ص ۲۲۴).

عبارت خلال به روشنی دلالت دارد که کتاب حاضر اثری جز کتاب السنه است که کتابی کم حجم بوده، آن‌گونه که خلال بارها آن را در مسجد جامع طرسوس زمانی که احتمالاً برای سماع کتاب‌های مسائل شاگردان احمد بن حنبل به آنجا سفر کرده، خوانده است. محتوای کتاب نیز دلیل دیگری است بر اینکه اثر حاضر بخشی از همان کتاب الجامع خلال است، چرا که خلال در سراسر کتاب به واسطه شاگردان احمد بن حنبل، از وی نقل حدیث کرده است. آنچه که باعث شد تا محقق کتاب عنوان السنه را برای کتاب انتخاب کند، برخی نقل قول‌ها از کتاب در آثار بعدی اهل حدیث است که در این نقل قول‌ها نام کتاب السنه آمده است.^{۱۴} هر چند نقل قول‌هایی نیز از کتاب السنه در این آثار هست که در متن فعلی موجود نیست که محقق این موضوع را به دلیل نقصان و ناتمام ماندن نسخه حاضر دانسته است.^{۱۵} در هر حال مشترک بودن مباحث کتاب الجامع با السنه امر شگفتی نیست که مطالب فراوانی از کتاب الجامع در کتاب السنه نیز آمده باشد. این احتمال نیز چندان بعید نیست که کتاب الجامع بعدها السنه نیز نامیده شده باشد، چرا که از حیث محتوا نیز همانندی‌های فراوانی بین این کتاب و آثار تألیف شده با عنوان السنه وجود دارد.

خلال و رساله وی در رد بر جهم بن صفوان ترمذی

یکی از ویژگی‌های جالب توجه کتاب السنه خلال که تا به حال به آن توجه چندانی نشده، بحث مفصل او در رد عقاید گروهی

۱۶۶، ۱۷۵، ۱۸۸-۱۸۹، ۲۰۸، ۲۲۰-۲۲۱، ۲۲۳-۲۲۴، ۲۲۶، ۲۳۰، ۲۶۱، ۲۷۶، ۲۸۱، ۲۸۸-۲۸۹، ۲۹۵-۲۹۸، ۳۰۴، ۳۲۰-۳۲۱، ۳۲۳، ۳۳۴، ۳۴۳، ۳۵۴، ۳۶۵-۳۶۶، ۳۶۸، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۹۱-۳۹۲، ۳۹۵-۴۰۴، ۴۳۲-۴۳۳، ۴۷۶، ۴۹۳-۴۹۴، ۵۱۱، ۵۱۵، ۵۲۵، ۵۳۸، ۵۴۰، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۶، ۵۶۸، ۵۷۲-۵۷۳، ۵۸۴

۷. خطیب البغدادی، همان، ج ۶، ص ۳۰۰.

۸. ظاهراً کتاب الورع ابوبکر احمد بن محمد بن عبدالعزیز مروزی به چاپ رسیده است. من چاپی از این کتاب را در اختیار دارم که مصحح آن، کتاب را به شاگرد مروزی، یعنی ابوبکر احمد بن محمد بن هارون خلال نسبت داده است. هر چند شواهد موجود در متن کتاب به صراحت دلالت دارد که مؤلف کتاب ابوبکر احمد بن محمد بن عبدالعزیز مروزی است. در سلسله سند روایت کتاب (ص ۷) آمده است. کتاب الورع... تصنیف ابی بکر احمد بن محمد المرودی (در متن به خطا المرودی). مصحح نیز در مقدمه (ص ۵) تاریخ وفات مروزی یعنی ۲۷۵ را به عنوان تاریخ وفات مؤلف کتاب ذکر کرده است.

9. *EI2*, s.v. "Al-Khallal" (by H. Laoust), Vol. 4, P.

989.

مشخصات کتابشناختی مقاله مورد اشاره لاوست نیز چنین است:

idem, "Les Premières professions de foihanbalites", in *Melanges Louis Massignon* (Damascus 1956-7), iii, pp.17-22.

۱۰. برای نمونه بنگرید به: ابن تیمیه، در تعارض العقل و النقل، تحقیق محمد رشاد سالم (ریاض ۱۴۰۳/۱۹۸۳)، ج ۱، ۶۶، ۶۸-۷۰، ۲۲۱، ۲۵۴، ۲۶۱، ج ۲، ص ۲۳، ۲۴، ۲۹، ۳۷، ۳۸، ۱۱۵، ۳۱۲، ج ۶، ص ۲۶۰، ج ۷، ص ۱۴۸.

۱۱. ابوبکر الخلال، السنه، مقدمه عطیه الزهرانی، ج ۱، ص ۴۴-۴۵.

۱۲. اهمیت دیگر کتاب السنه، در توجیه و نوع نگاه عالمان حدیث در توجیه حکومت عباسیان یا به دیگر سخن رویکرد اهل حدیث به مباحث عملی و نظری سیاست است که بررسی این جنبه کتاب مجالی دیگر را طلب می کند.

علی القدرية الاشرار از موضع اهل حدیث به رد عقاید زیدیه پرداخته است. برای تفصیل مطلب بنگرید به: ایمن فؤاد السید، همان، ص ۶۶-۷۱، ۷۵-۷۷.

۲. در این خصوص بنگرید به:

EI2, s.v. "Han balite Madhab" (by Merlin Swartz).

۳. برای فهرست کامل این تحقیقات به *Index Islamicus*

مراجعه شود.

۴. از جمله این آثار می توان به آثار زیر اشاره کرد:

ابوبکر عمرو بن ابی عاصم شیبانی (متوفی ۲۸۷)، السنه، تحقیق محمد ناصرالدین الالبانی (بیروت، ۱۹۹۳)؛ ابومحمد حسن بن علی بر بهاری (متوفی ۳۲۹)، شرح السنه، تحقیق ابویاسر خالد بن قاسم (مدینه ۱۹۹۳)؛ ابوعبدالله عبیدالله بن محمد العکبری مشهور به ابن بَطَّه (متوفی ۲۸۷)، الابانة عن شریعة الفرقة الناجیه و مجانبة الفرق المذمومة، تحقیق رضابن نعمان معطی (ریاض، ۱۹۹۴) و کتاب بسیار مهم شرح اصول اعتقاد اهل السنه و الجماعة از ابوالقاسم هبة الله بن حسن اللالکائی (متوفی ۴۱۸) که به تحقیق احمد بن سعد بن حمدان غامدی (ریاض ۱۹۹۴) به چاپ رسیده است.

۵. احمد بن علی بن ثابت الخطیب البغدادی، تاریخ مدینة السلام، تحقیق بشار عواد معروف (بیروت: دارالغرب الاسلامی ۱۴۲۲/۲۰۰۱)، ج ۶، ص ۳۰۰-۳۰۲؛ ابوالحسین محمد بن الفراء، طبقات الحنابلة، تحقیق عبدالرحمن بن سلیمان العثیمین (ریاض ۱۴۱۹/۱۹۹۹)، ج ۳، ص ۲۳-۲۷.

۶. فهرست کامل این نقل قول ها که در طبقات الحنابلة

ابوالحسین بن فراء آمده چنین است:

ج ۱، ص ۵۰-۵۱، ۷۸-۷۹، ۸۷-۸۸، ۹۱-۹۲، ۹۳، ۱۰۶، ۱۲۹، ۱۵۹، ۱۷۷، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۹، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۵، ۲۰۴-۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۸-۲۰۹، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۳۷-۲۳۹، ۲۴۵-۲۴۶، ۲۵۷-۲۵۸، ۲۶۷-۲۶۸، ۲۷۳-۲۷۶، ۲۷۸-۲۷۹، ۲۸۵، ۲۹۱، ۳۰۰، ۳۱۹-۳۱۸، ۳۳۱، ۳۳۱-۳۳۲، ۳۵۶، ۳۶۰، ۳۶۴-۳۶۷، ۳۷۱، ۳۷۵-۳۷۶، ۳۷۶-۳۸۰، ۳۸۲-۳۸۸، ۳۹۲-۴۰۶، ۴۰۷-۴۱۷، ۴۲۴، ۴۴۷-۴۴۸، ۴۵۵، ۴۶۸، ۴۶۹-۴۷۰، ۴۷۰-۴۷۷، ۴۷۸، ج ۲، ص ۱۰، ۳۳، ۴۴، ۵۰، ۵۲، ۵۵، ۶۳، ۷۴، ۷۷، ۷۹-۸۰، ۹۲-۹۳، ۱۰۱-۱۰۲، ۱۰۶-۱۰۸، ۱۱۰-۱۱۱، ۱۱۵، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۸-۱۴۱، ۱۴۱، ۱۵۲، ۱۵۷-۱۵۸، ۱۶۳